

הפרדה, כפיפות ואלימות

אריאלה אזולאי, התוכנית לתרבות ולפרשנות, אוניברסיטת בר-אילן

עדי אופיר, מכון כהן להיסטוריה ולפילוסופיה של המדעים והרעיונות ע"ש כהן,

אוניברסיטת תל-אביב; מכון ון ליר בירושלים

א. שתי תבניות של יחסי כוח

השלטון הישראלי בשטחים מבוסס על שתי חלוקות יסודיות שאין ביניהן חפיפה גמורה: (א) הפרדה מרחבית בין השטח הישראלי המוכר לבין השטח הכבוש; (ב) הבחנה משפטית ומנהלית יסודית בין אזרחים ללא אזרחים. חלוקות מן הסוג הזה יכולות לתפקד בהסכמה יחסית, ללא כפייה יומיומית, כמו במקרה של הפרדה בין שתי מדינות או בין שני אזורי שיפוט, וכמו ההבחנה בין אזרחים לתיירים או לתושבי חוץ בתנאים מדיניים רגילים. אבל מצב הכיבוש אינו מאפשר תנאים מדיניים רגילים. ההפרדה המרחבית אמורה לנתק או להבחין בין שתי קבוצות לאומיות, אבל להכיל את שתיהן בתוך מערכת שליטה אחת, ולכן מעולם לא היתה זו הפרדה גמורה. היא נועדה בעת ובעונה אחת לשמור את השטחים "בחוץ", אבל גם להותיר את ה"חוץ" בפנים. ה"חוץ שבפנים" הוא תבנית שליטה שהביטוי הלא מרחבי הבסיסי שלה הוא ההפרדה האזרחית. זו אמורה לאפשר את הכללת הלא אזרחים כנשלטים לצד האזרחים, לצמצם את קיומם של הלא אזרחים ל"תחום המושב" שלהם, לצמצם במידת האפשר את אחיזתם בטריטוריה שלהם וגם למנוע את התערבותם בקרב האזרחים, ולכן התעצבה ההפרדה הזו בתור תבנית של יחסי כפיפות בין השלטון הכובש לבין נתינים חסרי זכויות. שתי החלוקות האלה מתקיימות יחד, מעצימות זו את זו אבל גם מגבילות זו את זו, ואינן יכולות להתכנס זו לתוך זו. ההפרש ביניהן אינו ניתן לסילוק בלי סיפוח מלא והקניית אזרחות לפלסטינים, נסיגה מלאה מכל השטחים או טיהור אתני וסילוק כל התושבים הפלסטינים אל מעבר לגבול, והוא מייצר סתירות וקשיים שהופכים כל חלוקה לתנועה יצרנית של הפרדה והיבדלות.

בימים הראשונים אחרי המלחמה ב-1967 היו קווי המתאר של השלטון בשטחים הפלסטיניים פשוטים וברורים. צו צבאי הכריז מיד על השטח שנכבש כעל שטח צבאי סגור. תחת השלטון הישראלי היו עתה שתי טריטוריות פלסטיניות, בגדה המערבית וברצועת

* מאמר זה מבוסס על קטעי פרקים מספרנו, משטר זה שאינו אחד: השליטה הישראלית בשטחים והמשטר הישראלי, שיראה אור בהוצאת רסלינג ב-2008. אנו מודים לניב גורדון על הערות מאלפות לגרסאות קודמות של המאמר וללירון מור ולאודי אדלמן על עזרתם באיתור נתונים ומקורות.

עזה, ובהן אוכלוסייה של כמיליון פלסטינים,¹ שמנהיגיהם, בעיקר ראשי הערים, חתמו על צווי כניעה והפכו לנתינים הכפופים לממשל צבאי. השטחים שנכבשו לא סופחו והתושבים לא הפכו לאזרחי המדינה. הכוח שצירף את המרחב ואת האוכלוסייה החדשים לתחום השליטה הישראלי הוא הכוח שמר אותם בנבדלותם. ההפרדה בין השטח שבו חל המשפט הישראלי, בגבולות הקו הירוק, לבין השטחים שצורפו חפפה להפרדה בין אזרחים לנתינים החדשים. כשישראל סיפחה את ירושלים המזרחית ואת סביבותיה מיד אחרי המלחמה העיקרון הזה נראה ברור, ולתושבים הפלסטינים הוצעה אזרחות.

אולם ההפרדות האלה וגם החפיפה ביניהן היו קצרות מועד. זמן קצר לאחר המלחמה — שעות, ימים ושבועות, תלוי באזור ובתחום השליטה — החלה ישראל נוקטת סדרת פעולות שהתעלמו מן ההפרדה המרחבית, טשטשו אותה והפרו את התואם בינה לבין ההפרדה האזרחית. פעולות מסוימות היו ביטוי למיסוד של ממשל צבאי בשטחים, כמקובל במקרים דומים של תפיסה לוחמתית מוגבלת בזמן, שבה הצבא הכובש אחראי לשמירת החוק והסדר ולשיקום מרקם החיים בשטח הכבוש. פעולות אחרות היו ביטוי לאינטרסים קולוניאליים של קבוצות שונות בחברה הישראלית, שנהנו מייצוג סמכותי בממשלה ומתמיכה ציבורית רחבה. והיה גם אינטרס של קבוצות רחבות באוכלוסייה הישראלית, היהודית והערבית, להשתתף בכיבוש, לסייר בשטחים, ליהנות מן השווקים הזולים, לחזור למחוזות ילדות, לבקר קרובי משפחה. בפברואר 1968 בוטל מעמד השטחים כשטחי אויב ותנועה אזרחית ערה החלה לזרום בשני הכיוונים. פלסטינים הורשו לצאת לעבודה בישראל וישראלים נהרו לשטחים, מרביתם כתיירים, חלקם כמעסיקים וקומץ כמתשייבים. מערך השליטה החל להשתלט על שטחים ועל מבנים לשם הקמת בסיסי צבא ומשרדי ממשל, אבל גם כדי לאפשר התיישבות של יהודים. בתקופות ובאזורים מסוימים ההפרדה המרחבית טושטשה עד כדי כך שכל שנותר ממנה היה ההפרדה הפורמלית בין תחום השיפוט האזרחי לזה הצבאי, וגם ההפרדה הזו שובשה מאוד כשהחוק הישראלי הוחל על המתנחלים. ובכל זאת, ההפרדה המרחבית לא בוטלה מעולם, ולו רק משום שנותרה מובלעת בהפרדה האזרחית: הפלסטינים הם לא אזרחים משום שהשלטון הישראלי כפה את עצמו עליהם על ידי כיבוש השטח שבו חיו (שבו נולדו או שאליו נעקרו ב-1948) בלי לאזרח אותם, והם לא אזרחים של ישראל מפני שזה השלטון שאליו הם כפופים דה־פקטו ודה־יורה. ההפרדה האזרחית עצמה נותרה יציבה וקשיחה, והיתה בסיס לאפליה, לנישול ולניצול מתמשכים של הלא אזרחים בידי האזרחים ולהתפתחות שתי מערכות תשתית נפרדות ושתי מערכות ממשל נפרדות לטיפול בשתי האוכלוסיות.

בד בבד, מיד לאחר המלחמה החלה התערבות הדרגתית בניהול חיי היומיום של הפלסטינים. מערכת המשפט המקומית שונתה, המפקד הצבאי נעשה למחוקק המסדיר

¹ לפי אלישע אפרת (2002, 17) היו כ-667,200 פלסטינים בגדה המערבית (מהם כ-71,300 בירושלים המזרחית) וכ-389,700 פלסטינים ברצועת עזה.

מחדש את כל תחומי החיים, כוחות ביטחון גלויים וסמויים נפרסו מחדש במרחב, ערכו חיפושים, מעצרים וגירושים, הרסו בתים והפקיעו קרקעות. כדי לקיים את שלטון הכיבוש הישראלי בשטחים — כלומר לקיים את שתי ההפרדות במסגרת מערכת שליטה אחת — היה צורך להתערב באופן שוטף בחיי האוכלוסייה ולנהלם, ולהגדיל את נקודות המגע והחיכוך בין ישראלים לפלסטינים. החיכוך הזה גבר כאמור לא רק מטעמים צבאיים, אלא גם בשל רצונם של ישראלים רבים לתייר, לסחור ולהתיישב בשטחים. ככל שגדל החיכוך ונשחקה ההפרדה המרחבית (בתהליך שכאמור לא הושלם מעולם), נעשתה ההפרדה האזרחית לבסיס האיתן העיקרי של ההבדלה בין ישראל לשטחים ולעיקרון שעליו נשענו ההפרדות של מערכות התשתית, החינוך או הכלכלה. כדי לייצב את ההפרדה האזרחית היא עוגנה בתקנות, בצווים, בפרקטיקות ובפעילות צבאית שהבטיחו את יחסי הכפיפות. בהפרדה האזרחית עצמה אסור היה לכרסם בשום אופן. אפילו בירושלים המסופחת לא הוענקה אזרחות לתושבים הפלסטינים (לאחר רגע החסד שבו הוצעה להם אזרחות ורובם המוחלט דחו אותה מפני שסירבו להכיר בשלטון הישראלי, נותרו תושבי האזור המסופח במעמד ההיברידי של "תושבי קבע").² היו לכך כמה טעמים. כרסום כזה — "אזרח זוחל" לצד "סיפוח זוחל" — היה עלול לייקר מאוד את השימוש במשאבים הפלסטיניים; הוא היה עלול להתפרש כסיפוח מוצהר של השטחים, צעד שגם אנשי ימין סברו שהוא בלתי אפשרי מבחינה מדינית; וגרוע מכול, הוא נתפס כאיום ישיר על הרוב היהודי במדינת ישראל וכפגיעה באחד מערכי היסוד של הציונות.

הביטוי הממשי והגלוי של ההפרדה האזרחית היה יחסי הכפיפות. בתנאים של שלטון ישראלי נעדר לגיטימציה ושל חיכוך גובר בין יהודים לפלסטינים, וכדי להבטיח תנועה חופשית של ישראלים בשטחים שנכבשו, לנצל את אפשרויות המסחר החדשות, לתפוס שטחים, להתיישב מעבר לקו הירוק וליהנות מכוח עבודה זול שהופך בלתי נראה עם רדת החשכה — היה צורך לתרגם את ההפרדה האזרחית ליחסי כפיפות ברורים ולהחדיר את הכפיפות הזו לכל תחומי החיים. כל מפגש בין יהודים לפלסטינים השהה את ההפרדה המרחבית ופינה מקום ליחסי כפיפות שנבעו מן ההפרדה האזרחית והלכו והתפשטו בכול. לא היתה זו רק כפיפות שממשל צבאי כופה על אוכלוסייה אזרחית, שיכולתה לנהל את חייה מוגבלת על פי הצרכים הצבאיים של התפיסה הלוחמתית של השטח הכבוש. זו היתה כפיפות שנועדה לאפשר לכל הישראלים גישה חופשית לשטחים ושימוש חופשי יחסית וזול ככל האפשר בקרקע, בכוח העבודה, במים, בשווקים ובנוף. לכפיפות שנכפתה בכל נקודת מפגש עם פלסטינים היה תפקיד נוסף: לשמר את הפלסטינים מופרדים אלה מאלה ולמנוע מהם להתלכד כצד מאורגן המתייצב נגד הכובש.

² תושבות קבע היא מעמד ביניים בין אזרחות לשלילתה. תושבי הקבע אינם יכולים להשתתף במשחק הפוליטי הארצי אבל הם יכולים לבחור את מועמדיהם לעירייה, וחופש התנועה, ההתאגדות והתעסוקה שלהם מוגן יחסית. מעמד הביניים הזה אינו מערער על הדיכטומיה הבסיסית מפני שהוא מתקיים רק בשטח שסופח לישראל.

סדרה של צווים צבאיים הגדירה באופן חד-צדדי את זירת היחסים החדשה וכן את המינונים המיוחדים של הפרדה והתערבות, שיתוף והכפפה. מערכת החקיקה החדשה והנפרדת שהתפתחה בשטחים העצימה את ההפרדה בין אזרחים ללא אזרחים, כשם שסיפקה את הבסיס המשפטי להשתברות של הכפיפות לאינספור ממדים של החיים. הלשון המשפטית שנרתמה כדי לבטא את שתי התנועות המנוגדות של הפעלת הכוח – שימור ההפרדה מחד גיסא והעמקת ההתערבות וההכפפה מאידך גיסא – נאלצה להתפתל כנחש כדי לגבור על הסתירות ביניהן ולצוות על העולם להיכרא מחדש לפי צווים. לעתים קרובות אותן פעולות – הצבת מחסום, גידור, מעצר או גירוש – מייצרות בבת אחת את שתי התנועות האלה: הפרדה וחיכוך. החיכוך מתקיים ממילא, מפני שההפרדה המרחבית אף פעם אינה גמורה, מתוך שטפי החיים הרגילים בתחומים כגון מסחר, עבודה, תקשורת, תעבורה והפעלת תשתיות, והוא מתקיים מפני שמערך השליטה מבקש למשול, לפקח, לאכוף, למנוע ולאפשר, לקחת ולפעמים גם לתת. ההפרדה מתקיימת כדי להבטיח את הכפיפות, להגביל את החיכוך לדפוסים שמערך השליטה מתיר, למנוע כל עירוב שעלול לשבש את ההבחנה האזרחית, אבל גם למנוע את הטשטוש הגמור של ההבדל בין הטריטוריות.³

אלה תבניות משתנות של יחסי כוח, שתפקידהן ויחסיהן השתנו במשך השנים אבל ההבדל ביניהן נשמר. בכל שלב אפשר להבחין, מצד אחד, בכוח הפועל כדי להפריד – כוח שהפרדה היא ההיגיון שלו – והוא מייצר חיכוך כמו בעל כורחו, כתוצר לוואי לא מתוכנן, ומצד אחר בכוח הפועל כדי להשיג מגע ולהשיג משהו באמצעות המגע, בשכנוע או בכפייה – כוח שחיכוך הוא ההיגיון שלו – ובתוך כך הוא מייצר הפרדות בבלי דעת. החיכוך הנוצר במחסום הוא דוגמה להפעלת כוח מן הסוג הראשון; נטישת שכונה שכוחות הביטחון מרבים לפשוט עליה היא דוגמה להפעלת כוח מן הסוג השני. ההתנגדות הפלסטינית היתה מלכתחילה תוצר לוואי ראשון במעלה של שתי התנועות המנוגדות – תוצר לוואי לא לגמרי בלתי צפוי אבל גם לא כזה שתוכנן או נחשב. היא לבשה צורות שונות, אזרחיות ולוחמתיות, אבל כמעט תמיד אפשר לזהות בה תגובה לאחת משתי התנועות האלה: מאמץ לייסד מחדש הפרדה במקום שבו מערך השליטה מחק אותה; ומאמץ לבטל הפרדה ולכפות חיכוך במקום שבו מערך השליטה ביקש למסד הפרדה.

עד שנות השמונים דוכאה ביד רמה ההתנגדות הפלסטינית, האזרחית והלוחמתית. מאמצים מיוחדים הושקעו כדי למנוע מצב שבו ההתנגדות המאורגנת תציב אלה מול אלה, כשני צדדים נפרדים אבל שווים, את הכובשים ואת הנכבשים. התנגדות עיקשת ביותר היתה במחנות הפליטים, ובייחוד באזורי שכם ועזה, אבל בתוך כחמש שנים מתום המלחמה הצליח הצבא לפרוץ גם את מעוזי ההתנגדות הסגורים האלה. באמצעות פעולות רחבות היקף של "גילוח" בתים ופריצת דרכים, גיוס משתפי פעולה ופעולות נוספות של הפרד

³ הגישה של הפלסטינים לבג"ץ יכולה להדגים זאת: מצד אחד נקבע ערוץ משפטי שמתגבר על ההפרדה בין שתי מערכות המשפט ונועד לרסן גם את הכפיפות וגם את ההפרדה; מצד אחר בג"ץ משמש זירה שבה גם הכפיפות וגם ההפרדה מקבלות ביטוי ואישור מחדש.

ומשול, נהפכו גם המחנות לאזורים שהצבא חולש עליהם ומכפיף את יושביהם למרותו. התושבים הפכו למאגר של כוח עבודה זול למשק הישראלי. לבסוף, כניסתם של מתנחלים לשטחים העניקה ממד מרחבי חדש להפרדה בין אזרחים ללא אזרחים מפני שהיא יצרה קהילות מגודרות של אזרחים בלב השטח הלא אזרחי שמעבר לקו הירוק.

המלחמה שניהלה ישראל בלבנון בשנות השמונים נגד התנועה הלאומית הפלסטינית לוותה בגלי התקוממות בשטחים. הם התאפיינו במאמץ לשבש את שתי תבניות יחסי הכוח שתוארו לעיל. הפלסטינים התנגדו כמובן לכפיפות, אבל לא לעצם ההפרדה בין אזרחים ללא אזרחים, שהרי הם לא ביקשו להפוך לאזרחים ישראלים. הם גם לא התנגדו להפרדה המרחבית בין ישראל לשטחים; נהפוך הוא, הם ניסו לכפות אותה מחדש על ישראל, דווקא משום שזו נשחקה כל כך (בשוק העבודה, בגישה החופשית של ישראלים לשטחים) ונתחמה מחדש (בהתנחלויות) לפי התנאים שהכתיב מערך השליטה. באמצעות חסימת רחובות בצמיגים בוערים ובאבנים ניסו הפלסטינים לשקם באופן פיזי הפרדה מרחבית בינם לבין צבא הכיבוש. המאבק על עיצוב מחדש של ההפרדה המרחבית קיבל ממדים חדשים בתחילת האינתיפאדה הראשונה, שהיתה המשך והעצמה של גלי התקוממות אלה שהתגבשו לכדי מאבק מאורגן. ההמונים שיצאו לרחובות סירבו בראש ובראשונה ליחסי הכפיפות ולדפוסי החיכוך והמגע עם הישראלים שנגזרו מהם, כלומר להיותם נשלטים באופן שבו נשלטו עד אז. אבל זירת המאבק העיקרית שלהם היתה המרחב. פליטים במחנות בעזה, וזמן קצר לאחר מכן גם בגדה, חסמו את הכניסות למחנות בכריקות; המונים השליכו אבנים ונעזרו אלה באלה בבקורות מגן; יחידים עשו מעשי התנגדות סמליים כמו חטיפת כלי נשק מחיילים ושבירתם; המרחב הציבורי כוסה בכתובות וביצורי מחאה. באזורים מסוימים כפו הפלסטינים על הצבא לסגת מאחיזתו בהם למשך זמן מה. הם הצליחו לצמצם את המפגש עם הצבא ולדחוס אותו לאורך קווי הפרדה ועימות, שלראשונה הם היו שותפים לקביעתם.⁴ הפלסטינים לא ניסו לכבוש מחדש את המרחב, כי אם לתבוע את זכותם לקיים מרחב ציבורי ולקבוע את כללי ההתנהלות בו. רבים מן השימושים שלהם במרחב, שבמהלך שנות השמונים נעשו בהיחבא, עד בואו של הצבא (כגון חסימות, תהלוכות והפגנות), נערכו עתה בגלוי. הם הסתכנו שוב ושוב בעימותים פיזיים עם כוחות הביטחון כדי לכפות את פומביות המרחב הציבורי על אזור שהוכרז כשטח צבאי. קריאת התיגר על ניהול מרחב חייהם בידי הצבא כללה גם מאמצים מיוחדים לשבש את יחסי הכפיפות: עובדי ממשל התפטרו, המסחר הושבת, תושבים חדלו מלשלם חשבונות חשמל ועורכי דין חידשו את השביתה שהוכרזה ב-1967.⁵ גם הפעילות הישירה ברחובות והמאמצים להתנתק ממערכות הממשל הצבאי ולפגוע ביכולתן לתפקד תרמו למה שנראה בדיעבד בתור ההישג העיקרי של

⁴ עד ראשית שנות השבעים הצליחו הפלסטינים לקבוע את כללי ההתנהלות במרחב במחנות הפליטים. על פי ביטוי שכיח באותן שנים, במחנות הפליטים בעזה "הצבא שולט ביום והפלסטינים בלילה". תודה ליוסף אלגזי שהפנה את תשומת לבנו לעניין זה.

⁵ עוד על קריסת המנהל האזרחי, ראו Gordon Forthcoming, ch. 6.

האינתיפאדה הראשונה מבחינת הפלסטינים: לא כיבוש מחדש של המרחב, אלא פתיחתו לפעולה פוליטית — פוליטיזציה של המרחב ומרחב של הפעולה הפוליטית.

רכיב חשוב בפעולה הזו היה היכולת לדמיין מחדש את הטריטוריה הפלסטינית כולה כמושא של מאבק לאומי משותף. ההנהגה הפלסטינית שצמחה בהתקוממות התגברה על רוב החלוקות האזוריות והמעמדיות שהכתיב מערך השליטה (בין ההנהגה לעם, בין עזה לגדה, בין אנשי העיר לאנשי הכפר, בין הפלסטינים של 1948 לפלסטינים של 1967). היא ייצגה מרחב פלסטיני רציף ועיצבה אותו מחדש בדמיון הפוליטי הפלסטיני. השינויים הפוליטיים בתנועה הפלסטינית, שהתבטאו בהצהרת אלג'יר מ-1988 ובהסתלקות של המלך חוסיין מכל תביעה ירדנית בשטחים באותה שנה, אפשרו למאבק הפלסטיני להופיע לא רק כמאבק ביחסי הכפיפות, אלא כמאבק למען שיקום ההפרדה המרחבית והאזרחית בתנאים מדיניים חדשים: הפרדה בין אזרחים ישראלים ללא אזרחים, שישתחררו מן הכיבוש הישראלי ויממשו את ריבונותם במרחב הפלסטיני שיופרד מחדש מישראל לאורך גבולות הקו הירוק. כשאימצו הפלסטינים באותה שנה באופן רשמי את העיקרון של "שתי מדינות לשני עמים", הם תבעו לשקם את ההלימה שבין ההפרדה המרחבית להפרדה האזרחית ולמסד אותה כהפרדה בין שתי מדינות ריבוניות. את הגלגל הזה לא הצליחה ישראל להחזיר עוד לאחר. מעתה ואילך, גם כשהשטחים התפוררו למאות תאי שטח וההפרדה המרחבית התרבתה לאורך אינספור קווי גבול זמניים, כל דיון פוליטי בשטח הפלסטיני שמעבר לקו הירוק מתייחס למרחב הפלסטיני הרציף שהתביעה הפלסטינית לגביו אינה מתפשרת. ההפרדה המרחבית-אזרחית השתלטה על הדמיון הפוליטי של רוב היהודים וגם על זה של רוב הפלסטינים (לפחות עד ניצחון החמאס), אבל זהו המקום היחיד שבו היא מתקיימת כיום.

בשנה השלישית של האינתיפאדה הראשונה הצליח מערך השליטה לקבוע מחדש את קווי ההפרדה במרחב. השטחים נעשו שוב פתוחים לתנועה ישראלית חופשית למדי, ואילו התנועה הפלסטינית נעשתה מוגבלת לפי קווי הפרדה זמניים (בצורת עוצר וסגר) שהוכרוזו מעת לעת. ההפרדה המובהקת בין השטחים לישראל הופיעה לראשונה באופן מפורש, אחרי שנים של טשטוש, כשהוכרוז סגר כללי על השטחים בתקופת מלחמת המפרץ. מערך השליטה גם יצר סדרה חדשה של נקודות חיכוך שבהן הופגנה הכפיפות הפלסטינית: נקבעו היטלים חדשים על רכב, הוצא צו בדבר החלפת לוחיות רישוי, מתן רישיונות הותנה בתשלום מסים וכיוצא באלה. הפרדה וחיכוך המשיכו לשמש, זה לצד זה, כשתי תבניות של הפעלת כוח המזינות ומאפשרות זו את זו.

שינוי של ממש בדפוס זה התרחש במהלך המשא ומתן שהוביל להסכמי אוסלו ובסדרת המגעים הפוליטיים שנמשכו עד קריסת תהליך אוסלו בקיץ 2000. מצד אחד מוסדו הפרדות פנימיות חדשות, מרחביות (בתוך השטח הפלסטיני, בין האזורים השונים, A, B, C, H1 ו-H2, ובין השטח היהודי לשטח הפלסטיני) ואזרחיות (בין תושבי האזורים השונים), והחלה פעילות יצרנית של הפרדות מרחביות בתוך השטחים ושל הפרדות דמוגרפיות בתוך קבוצת הלא אזרחים הפלסטינים, פעילות המאפיינת את מערך השליטה מאז. מצד אחר

נוצרה ספרה של יחסים פוליטיים ושל פעילות דיפלומטית שהתקיימה בה הפרדה רשמית בין ישראלים לפלסטינים. בספרה זו התקיימו ביניהם מגעים כשני צדדים שווים ושקולים זה לזה לכאורה, החותרים לעצב, מתוך משא ומתן והסכמה, עקרונות של הפרדה לשתי ישויות פוליטיות ולשתי קבוצות אזרחים עצמאיות. מאפיינים חדשים אלה של שוויון, סימטריה ומגעים משוחררים מכפיפות נשארו תחומים לספרה הפוליטית ובמשך זמן מה התקיימו גם בספרה הביטחונית, כל עוד הפלסטינים הסכימו לספק לישראל שירותי אבטחה ולשמש קבלן משנה למלחמה בטרור. ברוב תחומי החיים האחרים המשיכה להתקיים תבנית היחסים הלא סימטרית שבין שלטון לנתינים חסרי זכויות ומעמד. מערך השליטה הגדיל את נקודות המגע עם הנתינים בשטחם, גם בלי תיאום והסכמה, וכך צמצם מאוד את אפשרויותיהם לחצות את קווי ההפרדה, שכאמור הלכו והתרחבו (גם בתוך השטחים וגם בין השטחים לבין ישראל בתחומי הקו הירוק).

בחסות חלוקת השטח הפלסטיני לאזורים, שנקבעה בהסכמים, החלה להתמסד צורת שליטה חדשה שעיקרה ביתור המרחב הפלסטיני, הגברת חדירותו והעצמת השליטה בתנועה בתוכו. באמצעות משטר תנועה חדש ומערך של כבישים עוקפים נוצר רצף בין כל השטחים היהודיים, בשעה שעוד ועוד שטחים פלסטיניים הפכו למובלעות. כבר אחרי השלב הראשון ביישום ההסכמים, באביב 1994, היה ברור שבחסות ההפרדה לשני צדדים העצימה ישראל את שליטתה באוכלוסייה הפלסטינית ובניהול חייה וצמצמה מאוד את אחריותה לספק לה שירותים.⁶ אחרי פיגועי ההתאבדות בשנים 1995–1996 ויתרה ישראל על כוח העבודה הפלסטיני, שאי-אפשר היה לסמוך עליו עוד, הן בשל הסגר שהוטל תכופות והן בשל החשש מפיגועים. במקומו החלה ישראל לייבא עובדים זרים, שההיצע שלהם הוזל מאוד עם השינויים במבנה הכלכלה הגלובלית באותן שנים. השוק הוצף במהירות בעובדים זרים והפועלים הפלסטינים הפכו למיותרים. מרגע שלהגבלות התנועה של הפלסטינים לא היתה שום השפעה על החיים בישראל אפשר היה להשתמש בהן ללא סייג. הגבלת התנועה הפכה למכשיר שליטה ראשון במעלה, וארגון המרחב הותאם מעתה למכשיר הזה כדי לאפשר את הפעלתו היעילה והזולה.

עם פרוץ אינתיפאדת אל-אקצא בסוף שנת 2000 עברה התבנית של הפרדה לשני צדדים ממצב אזרחי של ניהול משא ומתן "לקראת שלום" למצב של לחימה בין שני צדדים, כשכל קווי ההפרדה נכפפים להיגיון "ביטחוני" וצבאי והופכים לקווי חיכוך. ב-1968 שונה מעמדם של השטחים; הם חדלו להיות שטחי אויב והפכו לשטחים "מוחזקים". בשנת 2000 הגדירה הממשלה את העימות עם הפלסטינים "מצב של לוחמה". השטחים הפכו לאזור לוחמה שמנסים להרחיק ממנו כל מי שאינו צד בלחימה ולחסל בתוכו באופן שיטתי את מי שהוגדר אויב. ההיגיון הצבאי השתלט על כל תחומי החיים. השטח הפלסטיני כולו הפך

⁶ על העברת האחריות לחיי הפלסטינים כתופעה של "מיקור חרוץ" (outsourcing), ראו Gordon, Forthcoming, ch. 7.

למעין מפה בחדר מלחמה והצבא הישראלי השיג בתוך זמן קצר יתרון המאפשר לו להגיע לכל נקודה במרחב הזה ולייצר בו מגע עם האוכלוסייה המקומית. המגע נועד לחסל את מי שהוגדר אויב ולכפות תבנית חדשה של יחסים בין כובש לנכבש לאורך קווי ההפרדה החדשים הנוצרים במרחב הפלסטיני המפורק. בלשון הצבאית כינו את צורת ההשתלטות הזו על השטח "הסדרה" של מרחב הלחימה (ראו גולן ושי 2004). במסגרת ההסדרה הזו פועל מערך השליטה הישראלי בדרכים שונות לריסוקו של הצד הפלסטיני, אך אינו חותר לחסלו.

היצרנות הבלתי פוסקת של קווי ההפרדה, הארגון התאי של המרחב ומשטר התנועה החדש הפכו עוד ועוד אנשים, מעשים ומערכות יחסים לתלויים על בלימה, מושהים לזמן מה או עד הודעה חדשה. כשמערך השליטה חולש על כל השטח, נפרש על פני כל הזמן, מגיע אל כל תחומי החיים ופועל בכל מקום כדי להשהות את זרימתם, השאלה העיקרית כבר איננה איך לחסום עוד ועוד שטפי חיים, אלא איך לקיים אותם בלי ליטול עליהם אחריות מחדש. המגע והחיכוך עם האוכלוסייה הפלסטינית נשמרים בעיקר לפעילות הלוחמתית, וכן לניהול החיים באזורי החיץ ולאורך הגבול. רוב המגעים האחרים שהתקיימו קודם בין מערך השליטה לאוכלוסייה הפלסטינית הופקדו כבר בידי אחרים — ארגוני הסיוע של האו"ם, ארגונים בינלאומיים לא ממשלתיים, ממשלות זרות. בתנאים אלה, המאמץ לשמר את החיים ולשמור אותם כחיים גרידא הניב צורה חדשה של השהיה — השהיית האסון — שמאז סוף שנת 2000 מרחפת כרוח רפאים מעל השטחים הכבושים ומכתיבה את גבולות האלימות הישראלית ואת עוצמת ההתנגדות הפלסטינית.

ביתור המרחב ומשטר התנועה בתוכו, שהתמסדו עם תהליך אוסלו, נעשו בשלב זה למנגנונים העיקריים של שליטה וניהול החיים בשטחים והתעצמו מאוד. ברטליות שלא נודעה קודם אפיינה את ביתור המרחב ואת היחס לפלסטינים שביקשו לנוע בתוכו. מצד אחד נוצרו תנאים חדשים להפעלת האלימות, ומצד אחר נזקק סדר האלימות החדש לארגון מחדש של המרחב ולהגבלות חדשות על התנועה. התהליך הדיאלקטי הזה, שהחל בתהליך אוסלו והתעצם מאז ראשית האינתיפאדה השנייה, הגיע לשיאו עד כה ב"התנתקות" מרצועת עזה ובצורה החדשה של הפעלת הכוח הצבאי הישראלי ברצועה. בחלק השני של המאמר נציע הבחנה תיאורטית בין שני סוגי אלימות, שתאפשר לתת דין וחשבון על דפוסי האלימות החדשים שהופעלו כדי להפוך את השימוש במרחב לאמצעי השליטה העיקרי.

ב. שני סוגי אלימות

במשטר "מתוקן", הנהנה מלגיטימיות ומיציבות יחסיות,⁷ נוטים להציג את התפרצות הכוח כמצויה בקצה האחד של רצף: מגע ישיר של גוף בגוף, פעולה על גופים חיים או דוממים וכן

⁷ לגיטימיות ויציבות יחסיות הן כל מה שאנחנו מבקשים לייחס כאן למונח משטר "מתוקן".

על המרחב המסודר שהם מתקיימים בו יחד, שמותירה בהם עקבות או מפרקת אותם עד חיסולם הגמור. בקצה האחר מוצבת נוכחות מרומזת של כוח שאינו מתממש. אבל בין שני מצבי הקיצון האלה ישנו מצב שלישי ומוכר, שבו הכוח שאמור להפעיל אלימות נוכח וגלוי, אך האלימות שברשותו נותרת כבושה. למעשה יש להבחין בין שלושה "מצבי צבירה" של אלימות: מרומזת, כבושה ומתפרצת. משטרים ומצבי שליטה שונים מאופיינים בדפוסים שונים של יחסים בין שלושת מצבי הצבירה האלה. במשטר "מתוקן" שבו שוררים חוק וסדר, האלימות בדרך כלל מרומזת. הופעתה של אלימות מרומזת בתור אלימות כבושה (בידי הכוחות המייצגים את השלטון) והתפרצותה של האלימות הן רכיבים מזדמנים של מערך השליטה, המעידים בדרך כלל על "בעיה" מקומית. ישנם משטרים "מתוקנים" בעלי אזורים מובחנים שבהם מופעלת אלימות כבושה באופן יומיומי, ונוכחותה מעידה על כך שהכול מתנהל כרגיל. משטר המאבד את הלגיטימיות ואת היציבות שלו, לעומת זאת, נוטה להציב כוחות רבים באזורים השנויים במחלוקת ולפעול באלימות באופן לא מוסדר ולא מוסכם. בשלטון חסר לגיטימיות — וזה ודאי מצבו של משטר הכיבוש בשטחים — האלימות טורפת את היחס בין ההשתייכות הכוח להתפרצותו, ויעילותה כמערך שלטוני אינה תלויה בקיום הפער והרציפות ביניהם. לכן נקודת המוצא לדיון באלימות המופעלת בשטחים לא תוכל להיות תפיסת האלימות כפוטנציאל מרומז, המתממש על פי חוק או קונוונציה. במקום זאת נציע לבחון את היחסים בין אלימות מתפרצת לאלימות כבושה; יש לבחון מצד אחד את דפוסי ההתפרצות עצמם ומצד אחר את דפוסי הפריסה של האלימות הכבושה.⁸

אלימות כבושה היא אלימות מושהית שבה הממד הפוטנציאלי, הנסתר בדרך כלל, זוכה לנראות. הכוח האלים פועל באמצעות הצגת הפוטנציאל שלו. אין מדובר רק בהכרזה על סמכויות או באזכור שלהן, בפרסום צווים או בהתהדרות בתארים ובמדים, אלא בהצגת "הדבר עצמו". זה אינו הדבר עצמו כמובן (הירייה או הפיצוץ), אלא רק הצגה שלו, אבל זו הצגה ממש (של גוף נושא נשק ולפעמים רק של הנשק עצמו) ולא רק ייצוג סימבולי שלו — כלומר הכוח נוכח, לא רק מיוצג, והוא פועל בעצם נוכחותו. במאבק בין כנופיות רחוב או בין שבטים יריבים, בפיזור הפגנה או בשביתה, בהכנות למלחמה ולפעמים גם במהלך המלחמה עצמה, הצגת האלימות ממלאת תפקיד מרכזי. כשהצגת האלימות מוסדרת בקודים תרבותיים ומשפטיים הנחשבים לגיטימיים, היא יכולה להיות חלק מאסטרטגיית המאבק בין השותפים ליחסי הכוח בלי שתהיה כרוכה בה הפעלת אלימות. ההצגה הזו עשויה להיות הסוואה או סימולציה כמובן: אפשר לנסות להבהיל על דרך ההגזמה או להמעט כדי להוליך שולל, אך אלה אפשרויות הנגזרות מן התפקיד המיוחס כבר לנראותו

⁸ בספרנו, שמאמר זה הוא חלק ממנו, אנחנו מתיקים את מרכז הכובד של הדיון באלימות: במקום לדון בתבניות המוסכמות למימושה של אלימות כבושה, אנו דנים בקורבנות. הסיבה לכך היא התעקשותנו להתרחק מנקודת המבט של השלטון ולהפוך אותה לחלק ממושא הדיון, וזאת בהתבסס על ההנחה שדיון המתמקד ביחסים בין פוטנציאל האלימות למימושה בתנאים של משטר לא לגיטימי מקבל למעשה את נקודת המבט המושגית של השלטון.

של הכוח האלים. אולם בהיעדר קודים תרבותיים ומשפטיים מוסכמים על השותפים ליחסי הכוח, הצגת האלימות היא תמיד כבר הפעלת אלימות.

תיאור האלימות הכבושה כסוג נפרד של אלימות אינו אמור לנתק בין הצגת הכוח האלים לאלימות המתפרצת. להפך, ההשגחה פירושה שהאלימות המתפרצת היא אפשרות אחת של האלימות הכבושה, שלא תמומש בהכרח. האלימות המושהית, מרומזת או כבושה, היא כוח פועל מפני שהיא אפשרות לא ממומשת של אלימות מתפרצת, שעשויה להתממש בכל רגע.⁹ ההתפרצות הצפויה פועלת מפני שהיא מרתיעה; אי-ההתפרצות פועלת מפני שהיא מאפשרת מרחב של משא ומתן או נסיגה, הימלטות או איום שכנגד. הפוטנציאל הלא ממומש פועל לא רק מפני שהוא עשוי להתממש, אלא גם מפני שאפשר שלא יתממש. את נוכחות הכוח באלימות הכבושה יש להבין לא כשלב הכרחי בדרך למימוש ההתפרצות, כאילו ההתפרצות היתה תכלית או יעד שיושגו בסופו של דבר, אלא כהנכחה של הפוטנציאל להתפרץ או לא להתפרץ, להיות או לא להיות אלימות מתפרצת.¹⁰ ככל שההנכחה הזו של הכוח נמרצת יותר ופרוסה באופן יעיל יותר במרחב ובזמן, כך גדל הסיכוי שהפוטנציאל יפעל בתור כזה, שהוא יממש את כוחו על דרך אי-המימוש, שהוא יפגע, יכוון וינהל, ימריץ ויעצור, יצמצם וירחיב, יפקיר וייקח, יחלק מחדש, ימתח גבולות ויפרוץ אותם, והכול מתוך עצם נוכחותו ועוצמתה כפוטנציאל להרוס. עוד יש להוסיף כי מרגע שאלימות כבושה מחליפה את האלימות המרומזת של המשטר ה"מתוקן" כמכשיר שליטה עיקרי, גם האלימות המרומזת הופכת לנגועה, והיא מרומזת פחות ופועלת כהצגה (או כהנכחה) ולא רק כייצוג של הפוטנציאל להתפרץ או לא להתפרץ. לאלימות הכבושה יש אופי מידבק.

הסדרים פוליטיים נועדו כאמור לצמצם ככל האפשר את הפעלת האלימות המתפרצת ולהמירה באלימות כבושה, ואת האלימות הכבושה להשהות בחזקה שנייה ולהפכה לבלתי מורגשת כמעט. כששלטון מאבד את הלגיטימיות שלו או אינו מצליח להשיגה, כשהסדרים נכפים באורח חד-צדדי על חלק מן הנשלטים וזיכרון הכפייה הזו אינו פג, אי-אפשר להסתפק בייצוג האלימות הכבושה או בנוכחות מרומזת שלה ונזקקים לנוכחותה המוחשית, בפועל ממש, או לאלימות המתפרצת. אי-יציבות פוליטית תתבטא ביכולות פוחתות של הסדרים המאפשרים לרמוז לאלימות בלי להנכיח אותה, בנוכחות גוברת של אלימות כבושה ובשכיחות גוברת של התפרצויות אלימות. אבל גם במצב אידיאלי של שלטון פוליטי מוסכם, כשיש בידי הריבון מונופול על האלימות החוקית, המתפרצת רק על פי חוק ורק כדי לאכוף את החוק, השלטון אינו יכול לוותר לגמרי על השימוש באלימות כבושה או מתפרצת. במילים אחרות, גם כשמדמים את המצבים הקיצוניים ביותר של היעדר שלטון (בנוסח מצב הטבע) או של שלטון מוסכם לגמרי, אי-אפשר לתאר יחסים פוליטיים בלי להניח שמתקיימים שני סוגי האלימות. בלי התפרצות מזדמנת של אלימות תאבד האלימות

⁹ על הזיקה בין ייצוג לכוח, ראו את המבוא לספרו של לואיס מריין, Marin 1987.

¹⁰ אנו נשענים כאן על ניתוח מושג הפוטנציאל של ג'ורג'יו אגמבן. ראו למשל, Agamben 1998, Part I.

ch. 3; 1999, ch. 11.

הכבושה את משמעותה גם במצב הפוליטי האידיאלי; בלי השהיה מזדמנת של האלימות המתפרצת יכלו הצדדים הניצים את כוחם במאבק עד מוות, שיסתיים עד מהרה בחיסול הדדי.

כאמור, דפוס היחסים בין שלושת סוגי האלימות הוא מפתח להבחנה בין מצבים שלטוניים שונים. ההבדלים בין מגוון צורות שלטון ומצבי שליטה נעוצים באופי השהיית האלימות לא פחות מאשר באופי התפרצות הכוח. במסגרת שלטון פוליטי לגיטימי, החוק הוא המסדיר את דפוסי נוכחותה של האלימות הכבושה. הוא קובע כללים ברורים הן לנוכחות לגיטימית של האלימות הכבושה והן להתפרצותה. בדרך כלל החוק גם חותר לדעיכה מהירה ככל האפשר של אלימות מתפרצת, והשלטון חותר לנסיגה מהירה ככל האפשר של האלימות הכבושה. במצבי חירום, מלחמה או כיבוש, כשהחוק מושעה או נכפה והתנגדות הנשלטים נמשכת, אין הסדרים קבועים לנוכחות האלימות הכבושה והכללים להוצאתה מן הכוח אל הפועל הם כללי אד-הוק המשתנים לפי "המצב בשטח". במצבים כאלה, כשמתעצמת השפעתה המשהה של האלימות הכבושה, ישנה נטייה מובנית לטשטוש ההבדלים בינה לבין האלימות המתפרצת, והנתינים כלואים במצב של איום קבוע של פגיעה בגוף, בנפש וברכוש.

ג. מפת האלימות בשטחים

עד פרוץ האינתיפאדה הראשונה הצליחה ישראל לשוות לשלטונה בשטחים דימוי של שלטון מסודר. השלטון הזה יכול היה להסתפק בדרך כלל בנוכחותה של אלימות כבושה, שפעלה לחיסולו של מרחב פוליטי והתפרצה מעת לעת לנוכח התארגנויות פוליטיות או ביטויי התנגדות גלויים, אזרחיים וחמושים וכדי להזכיר את פוטנציאל ההתפרצות הגלום בה. משטר הכיבוש הצליח לסכל את המאמצים להפוך את ההתנגדות למאורגנת, לממוקדת ולמסונכרנת, ובמשך שני עשורים הוא מנע מן הפלסטינים להתייצב כצד הנאבק מול ישראל. הוא נטה לדכא, להכחיש ולבטל את ההיבטים הפוליטיים של ההתנגדות ואת האופן שבו נתפסה בעיני מחולליה. הפלסטינים, שנאסרו עליהם רוב צורות ההתאגדות הפוליטית, לא יכלו להעניק ייצוג פוליטי פומבי להתנגדות שלהם ולא יכלו להיאבק על הייצוג הזה בספרה הציבורית הישראלית, ואילו משטר הכיבוש הצליח לשכנע את עצמו ואת רוב אזרחיו הישראלים שההתנגדות החמושה לכיבוש היא סדרה של מעשי טרור ופשעים על רקע לאומני וכי ההתנגדות האזרחית לכיבוש היא חתרנות לאומנית התומכת בטרור. הנוכחות הצבאית שנועדה להתמודד עם התנגדות זו בשטחים היתה על פי רוב מוגבלת יחסית ומסומנת היטב.¹¹ המערך הביורוקרטי שניהל את השטחים היה מגובה בכוח

¹¹ המסתערים, המסמנים את טשטוש ההבחנה בין החייל לאזרח הישראלי ובין האזרח היהודי לאזרח הפלסטיני, הם תופעה מאוחרת יחסית, שהחלה בראשית 1987, לפני האינתיפאדה הראשונה.

צבאי, שמילא גם תפקידים אזרחיים-מנהליים. השטחים הכבושים הובדלו מישראל שבתחומי הקו הירוק לא בהיותם אזורי ספר אלימים במיוחד, אלא בצורת החוקיות ששררה בהם, במנגנוני הממשל ובאופי הכפיפות למנגנונים אלה. כשהתנגדות הפלסטינית מחוץ לשטחים התעצמה, קיבלה ביטוי פוליטי ברור ואף זכתה להכרה בינלאומית, אסרה עליה ישראל מלחמה. מלחמת לבנון הראשונה שפרצה ביוני 1982 נועדה לא רק לחסל את בסיסי אש"ף בלבנון כבסיסים שמופעלת מהם התנגדות חמושה נגד מדינת ישראל (ולאו דווקא נגד משטר הכיבוש שלה). היא נועדה בראש ובראשונה לחסל את הממד הפוליטי של ההתנגדות הפלסטינית, לעודד את צמיחתה של הנהגה פלסטינית מקומית, נוחה לישראל, ולקבוע את ירדן בתור המקום האפשרי היחיד למימוש המאוויים הלאומיים של הפלסטינים.¹² המלחמה נועדה ליצור סדר פוליטי חדש לא רק בלבנון אלא במזרח התיכון כולו. במסגרת סדר פוליטי זה הבעיה הפלסטינית אמורה היתה לחדול אחת ולתמיד להיות בעיה לאומית שיש ליישבה באמצעות הסדר פוליטי, ולהפוך לסדרה של בעיות מקומיות – של פליטים שיש לאזרח במדינות ערב ושל אוכלוסיית תושבים-נתינים שיש להשקית ולהרגיע בשטחים הכבושים. במקביל לחזית הלבנונית, השקיעה ישראל כוח מקומי רב בדיכוי גילויים של התקוממות עממית פלסטינית בשטחי הגדה והרצועה, שלבשה דפוסים חדשים מאז ראשית שנות השמונים. מערך השליטה הצליח להמעיט בערכם של גילויי ההתקוממות הזו, שלא הצליחה לעורר בישראל עניין ציבורי בנעשה בשטחים או ליצור את המרחב הפוליטי שחוללה האינתיפאדה כמה שנים מאוחר יותר. המערכה העיקרית נגד התנועה הלאומית הפלסטינית התנהלה בלבנון.¹³

מיד עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה השיגו הפלסטינים שינוי באופן שבו הציבור הישראלי ראה את מאבקם. ההתקוממות לא נחשבה הפרת סדר של המון מוסת או תגובה מקומית לאלימות מתפרצת של מערך השליטה הישראלי, כי אם תגובה לתוצאות האלימות הכבושה והמתמשכת שלו: תפיסת שטחים והקמת התנחלויות לצד דיכוי מתמשך, נישול, השפלה וניצול במקומות העבודה בישראל. השינוי הזה בתפיסה הישראלית אחראי במידה רבה לכך שהאינתיפאדה הוצגה כשינוי יסודי בדפוס ההתנגדות הפלסטינית, אף שלמעשה היתה המשך והעצמה שלהם. שינוי ברור חל בהיקף ההתקוממות: ההתנגדות הפלסטינית היתה עממית ונרחבת ובסופו של דבר הקיפה את רוב שדרות החברה הפלסטינית והתרחשה ברוב שטחי הגדה והרצועה. שינוי נוסף היה הקול הפוליטי הברור שהצליחו הפלסטינים להעניק מעתה לפעולות ההתנגדות שלהם, ובאמצעותן גם לדרישותיהם הפוליטיות. משטר הכיבוש היה נחוש לדכא את ההתנגדות הזו, אבל כדי לעשות זאת הוא נדרש להבנות את האוכלוסייה הפלסטינית כולה כסיבה וכהצדקה לאלימות שהפעיל. ענישה קולקטיבית ומעצרים המוניים היו רכיב מרכזי באלימות הישראלית, שהופעלה כלפי "סביבת ההתקוממות" כולה ולאו דווקא כלפי אלה שנטלו בה חלק בפועל. אבל האמצעים האלה לא

¹² ראו שיף ויערי 1984, 38 ואילך; Kimmerling 2003, chap. 10–11.

¹³ עוד על ההבדלים בין הפעלת הכוח נגד הפלסטינים בשטחים ובלבנון ועל מלחמת לבנון כמלחמה

נגד התנועה הלאומית הפלסטינית, ראו Ron 2003.

הופעלו כדי לרסק את החברה הפלסטינית, אלא כדי לדכא את מאבקה הפוליטי, לשקם את צורת השליטה שאפיינה את עשרים שנות הכיבוש הראשונות ולהבטיח את המשך תהליך הקולוניזציה היהודית בשטחים.

בישראל התגבשה הכרה ציבורית בממד הפוליטי של ההתנגדות הפלסטינית ובחוסר התוחלת שבמאמץ הישראלי להכחישו. הכרה ציבורית זו היתה בין הגורמים שתורמו לחילופי השלטון ב-1992, דרבנו את היוזמה הישראלית שחוללה את תהליך אוסלו, הקלו על קבלת הסכמי אוסלו והעניקו להם לגיטימציה. מרגע שהפלסטינים הפכו לפרטנר פוליטי היה צריך לשוב ולשנות את דפוסי השליטה האלימה בשטחים. ואכן, במסגרת ההסכמים ובשנים הראשונות לאחר החתימה עליהם היה ניסיון לארגן מחדש את מפת האלימות כדי למסד מחדש הבדלים בין סוגי האלימות ובין האזורים השונים שבהם אפשר להפעיל אלימות ולהגדיר את הסמכות להפעיל כוח. הכוחות הישראליים יצאו מאזורי A וישראל הורשתה להפעיל שם אלימות מתפרצת רק בתגובה לפעולות טרור ("מרדף חם"). בשנים הראשונות הרשות הזו לא נוצלה כלל. האלימות המתפרצת הוגבלה בעיקרה לאזורי B ו-C, ושם נמשך שיווי המשקל שנוצר לפני האינתיפאדה הראשונה בין אלימות כבושה לשליטה אזרחית. הפלסטינים היו מופקדים על השליטה האזרחית באזור B והישראלים היו מופקדים עליה באזור C. סיורים משותפים של כוחות ביטחון ישראליים ופלסטיניים (שיתוף באלימות הכבושה) הצליחו תחילה לטשטש מעט את ממדיה של האלימות הכבושה שהפעילה ישראל בשטחים ולהעניק חזות של אלימות חוקית לאלימות שפלסטינים וישראלים הפעילו יחד כלפי האוכלוסייה האזרחית. הסיורים המשותפים היו אמורים להתוות דפוסי קבועים לנוכחותה של האלימות המושהית וגם להעניק לה לגיטימציה על ידי ייחוסה למקור סמכות משותף ומוסכם.

עד סוף שנות התשעים האלימות המתפרצת בשטחים היתה מוגבלת יחסית.¹⁴ גם חידוש פעולות הטרור אחרי הטבח במערת המכפלה ב-1994 לא גרם לעלייה ממשית באלימות המתפרצת שהפעילה ישראל. האלימות המתפרצת הופעלה במסגרת אירועים מובחנים למדי: התנגשויות עם חמושים, דיכוי הפגנות, עינויים, הריסת בתים, תפיסת חשודים. עיקר השינוי מאז הסכמי אוסלו ועד פרוץ האינתיפאדה השנייה היה בפריסה המרחבית של האלימות הכבושה, שאותה תיארו לעיל. השינוי חל עם פרוץ האינתיפאדה השנייה ועם כניסתם של כוחות צבא גדולים לשטחי הגדה והרצועה. אז הפסיק מערך השליטה לתפקד כמערך המנהל אוכלוסייה אזרחית וחדל לקיים מראית עין של הבחנה בין שני סוגי האלימות, כאילו היו

¹⁴ בעשרים שנות הכיבוש הראשונות נהרגו כ-650 פלסטינים בהתנגשויות עם כוחות הביטחון ועם המתנחלים (וכשבעים ישראלים). באינתיפאדה הראשונה חלה עלייה ממשית ברמת האלימות ובמהלך חמש שנות התקוממות נהרגו 1,593 פלסטינים (ו-84 ישראלים). למרות העלייה במספר הקורבנות, מספרם עדיין נמוך בהשוואה לשבע שנות האינתיפאדה השנייה, שבהן נהרגו למעלה מ-4,000 פלסטינים (וכאלף ישראלים), והוא מתגמד בהשוואה למספר הקורבנות בסכסוכים אתניים אחרים. הנתונים לקוחים ממרכז המידע בצלם, <http://www.btselem.org/Hebrew/Statistics/Casualties.asp>.

ביניהם יחסים של פוטנציאל ומימוש על פי כללים קבועים, ידועים ומוסמכים. מפת האלימות החלה להתאפיין בפריסה נרחבת ורציפה של כוחות, שאפשרה נוכחות מוחשית ומועצמת של האלימות הכבושה; התעצמה אי-הוודאות באשר לכללי הפריסה של האלימות ובאשר למה שנדרש מן הנתינים כדי לציית לה; התקצר משך הזמן הנדרש להפעלת האלימות; הוראות הפתיחה באש השתנו תכופות, דבר שהקשה על הפלסטינים לצפות את התפרצות האלימות; וההתפרצויות האלימות הפכו לחסרות תקדים בעוצמתן.

הכוח הצבאי הישראלי נפרס על פני כל השטח כמעט כמו במצב מלחמה, אבל לא היתה מלחמה, כי *המלחמה עצמה הושעתה*. היו "רק" גיחות צבאיות, מעצרים אלימים, פשיטות מזדמנות על שכונות מגורים ופעולות חיסול ממוקדות, שגרמו "נזק סביבתי" והרסו תשתיות ובתי מגורים (בין כאמצעי ענישה ובין כצורת התקפה). בעקבות הירידה בשכיחותם של פיגועי ההתאבדות והשינוי במצב הפוליטי לקראת יישום תוכנית ההתנתקות בקיץ 2005 חלה ירידה מסוימת בעוצמתן ובתדירותן של פעולות אלה, אבל הן מעולם לא פסקו לגמרי והן חודשו זמן קצר אחרי יציאת הצבא מרצועת עזה. ובכל זאת, למרות העלייה הברורה במספר ההתנגשויות האלימות בכלל ובמספרן של אלה היוזמות בידי ישראל בפרט (הגורמות כמובן למוות ולהרס מצטברים), ולמרות הגידול העצום בהפעלה ישירה של אמצעים אלימים ברצועת עזה לאחר השלמת תוכנית ההתנתקות, רוב החיילים הנמצאים בשטחים אינם כובשים כלום, ועל אף הנוכחות המועצמת של כלי הנשק שלהם, אלה נותרים בדרך כלל נצורים. האלימות המתפרצת שהם מפעילים מושהית, כבושה באֵלָה, ברובה, ברכב הסיוור, אבל גם מרומזת בקולו של הכרוז המכריז על עוצר, במחשב המנפיק כרטיסים מגנטיים המשמשים רישיון מעבר, בזרוע המחסום ובמבנה המשמש "מתקן בידוק", ובדיוק באופן הזה היא מופעלת. היא מטילה אילוצים על תנועת הנשלטים ועל התנהגותם בכל מקום שבו היא נוכחת ובכל מקום שבו היא עשויה לצוץ – והיא עשויה לצוץ כידוע בכל רגע ובכל מקום.

אחת ההשפעות המרכזיות של האלימות הכבושה בשטחים הכבושים היא ההשהיה. היא מעכבת או מונעת תנועה, יוצרת תורים, דוחה פעילויות יומיומיות, מאריכה את משך ההמתנה כמעט לכל מה שממתינים לו, מחייבת לשהות במקום הלא נכון בזמן הלא נכון. באופן הזה האלימות הכבושה מסרבלת, מסבכת, משבשת סדרי עדיפויות, מסכלת תוכניות, מוציאה מן הדעת, פוצעת, מזהמת, מייצרת מחלות, הורגת.

זו התוצאה המוחשית המיידית של נוכחותו האצורה של הכוח. האלימות הכבושה מונעת מן היחידים שכלפיהם היא מכוונת לבצע את הדרוש כדי להתגונן מפני תוצאותיה, שקשה מאוד לייחסן לגורם מסוים. עיכוב נשים יולדות במחסומים או מניעת מעבר של חולים הם דוגמאות קצה מוכרות המדברות בעד עצמן. כשהאלימות הכבושה משהה את החיים עצמם היא גובה את מחיריה בלי להתפרץ ובלי קשר ישיר למידת הציות של הנשלטים. תוצאותיה יכולות להיות הרוג אסון לא פחות ואולי אף יותר מתוצאות הפעלתה של האלימות המתפרצת. למעשה, באזורים ובתקופות שבהם האלימות משהה בעוצמה רבה

במיוחד, למשל במכלאות הדחוסות שבהן משתרך התור אל המחסום אחרי ימים של סגר, נמחק לגמרי ההבדל הפורמלי בין התפרצות לאיום, והגוף חשוף ללא הפוגה לפגיעות מכל הסוגים.

השטחים הפלסטיניים הכבושים הפכו לאזור של אי-הבחנה בין שני סוגי האלימות, שההבחנה ביניהם ברורה במשטר ריבוני יציב. על רקע זה אפשר לפרש את התופעה של "חשבון נפש" בעניין מוסריותה של הפעלת הכוח הישראלי בשטחים, הפוקדת מעת לעת את הציבור הישראלי. "הזעזוע המוסרי" העונתי שמבטאים אנשי ציבור ועיתונאים לנוכח אלימות הראווה המתפרצת של מערך השליטה נועדה, כך נדמה, לשקם את ההבחנה המתמוטטת בין שני סוגי האלימות. בתוך כך, האלימות הכבושה וחלק ניכר מהשפעותיה המשהות אינן מדווחות. הן עוברות נטורליזציה, מתנתקות מן הגורמים שיצרו אותן ותוצאותיהן הניכרות לעין מדווחות רק בדוחות התקופתיים שמפיקים הארגונים הלא ממשלתיים. כשמתמקדים בהפרת זכויות קשה למדוד את הרעת תנאי העבודה או את הפגיעה היומיומית בשגרת החיים וביכולת לקיים חיי משפחה או יחסים חברתיים סדירים. הדיווחים על ההידרדרות ברמת החיים אינם משקפים את כל ממדי ההתרוששות בחברה הפלסטינית ואת הפגיעה בתשתיות מכל הסוגים. הפגיעה בשירותי הבריאות והחינוך נמדדת בעיקר לפי זכות הגישה לשירותים אלה, הנשללת בידי משטר התנועה בשטחים, אבל אין הערכה ברורה של הפגיעה המצטברת בבריאות ובחינוך. מספר האסירים והעצירים המנהליים אינו ברור וההשפעה המצטברת של היעדרם אינה מובאת בחשבון. אין מדווחים גם על המעצרים התכופים של פלסטינים רבים שאינם מגיעים למתקני כליאה, אך מושלכים במשך שעות בצדי הדרכים כשידיהם כפותות באזיקים ועיניהם קשורות, ואחר כך משוחררים, כשם שנעצרו, בלי שום נימוק. האלימות המתפרצת, לעומת זאת, מופיעה כאובייקט נגיש בשיח. מופעי הראווה שלה ממקדים תשומת לב, אפשר למדוד אותה לפי מספר הקורבנות, לבחון אותה על פי ה"מידתיות" שלה, ובסופו של דבר להצדיק אותה כמעט תמיד בשם הביטחון.

אלא שרוב הזמן וברוב נקודות החיכוך, הכוח הגלום במכשירי האלימות הכבושה אינו מתפרץ.¹⁵ בדרך כלל הנתין מעדיף לציית, לסגת לאחור, לעבור או להימנע מלעבור, להאריך את דרכו, לעבוד או לחדול מלעבוד, להתפשט, להתייזב מול מצלמה, להמתין בתור, להסתגר, לקבל את גזר הדין (ללא משפט), לשמור על השקט, על הסדר, על דיבור מנומס, או לשתוק. בשביל האנשים המפעילים כך את מערך השליטה, העדפתם זו של הנתנים היא עדות להצלחת עקרון הפעולה של מערך השליטה, שכן ההתנגדות מנוטרלת ללא התפרצות של אלימות. אבל לעדות הזו תוקף זמני בלבד, ויש צורך להפיקה שוב ושוב. לשם כך יש

¹⁵ אפילו בשיאה של אינתיפאדת אל-אקצא, באביב 2002, בזמן המתקפה הישראלית שכונתה "מבצע חומת מגן", כשצה"ל "כבש מחדש" את רוב שטחי הגדה, גרם לתושביה לחוש מחדש בנוכחותו המועצמת ושינה את אופי שליטתו ברצועת עזה, אפילו אז פעל בשטחים כוח מאופסן ונצור יותר מכוח מתפרץ. גם אז היתה לאלימות הכבושה השפעה רבה יותר על חיי הפלסטינים מאשר לאלימות המתפרצת. אחרי הכול, האלימות הכבושה היא המופקדת על ניהול חיי היומיום.

צורך להנכיח מחדש את האלימות הכבושה וגם לפעול במישרין, באמצעות אלימות מתפרצת. התפרצויות האלימות האקראיות והלא סדירות במרחב ובזמן הן עדות לקיומה הרציף של הנוכחות הכבושה, להומוגניות שלה במרחב ובזמן. ההתפרצויות האלה צריכות להיות תכופות יותר ככל שנשחק האיום הגלום בכוח המושהה. האיום נשחק לאו דווקא מפני שהכוח המאיים נחלש או נסוג. שכן, האיום איננו רק תוצאה של הנכחת האלימות הכבושה אלא גם של האופן שבו היא נתפסת על ידי הצד המאיים.

ד. ממלאת המקום

שלטון שלא ויתר לגמרי על הלגיטימיות שלו מפעיל בדרך כלל אלימות בזיקה לחוק. החוק אמור להסמיק את האלימות וזו אמורה לאכוף את החוק ולשמר אותו. במקרים קיצוניים של חילופי משטר, האלימות משתתפת בייסוד החוק החדש (בנימין 2006). השלטון הישראלי בשטחים אדיש ללגיטימיות שלו בעיני הפלסטינים, אך חרד ללגיטימיות שלו בעיני הישראלים והאמריקנים. הוא מבטיח זאת על ידי הסמכה חוקית של האלימות. כל פעולותיו חשופות לביקורת שיפוטית הנוגעת לסמכות הממשלה והמפקדים הצבאיים להפעיל את הכוח כפי שהופעל. אך לשם מה מופעל הכוח? למען הביטחון. כאן נותק הקשר בין אלימות לחוק. אילו היתה מלחמה, היא אמורה היתה לייסד חוק חדש או לייסד מחדש את החוק — אבל אין מלחמה. האלימות גם אינה מגנה על החוק — החוק של הכובש בשטחים — ואינה משמרת אותו, מפני שהחוק הושעה (בשטחי B ו-C בגדה) או הופקר לגמרי בידי רשות שלטונית אחרת (בשטחי A בגדה וברצועה).

האלימות — הכבושה והמתפרצת גם יחד, במשחק המיוחד שביניהן, מתוך חלוקת העבודה האופיינית ביניהן — אינה מתייחסת לחוק אלא מחליפה אותו כמכשיר מרכזי לרגולציה של החיים הפלסטינים בשטחים. אם במשטר "מתוקן", במצב שלטוני נורמלי, החוק ניצב בין חיים חשופים לאלימות מתפרצת וחסרת גבולות, העלולה לפגוע בחיים בכל רגע ולחסל את סביבת החיים עצמה, הרי עתה נועד התפקיד הזה לאלימות הכבושה. זו אינה רק מייצרת חיים חשופים אלא גם מגנה עליהם מפני התפרצות מסדר אחר, התפרצות של אי-חוקיות גמורה, של אלימות גורפת כל המאיימת לחסל הכול, או לחלופין, מפני חזרתו של חוק מסדר אחר — החוק המבטל את מצב הכיבוש. לדבר האחר הזה אנו מבקשים לקרוא "פתרון הקבע". זה "הדבר עצמו", שכלכלת האלימות כולה — האלימות הכבושה והאלימות המתפרצת גם יחד — משהה את הופעתו, והוא נותר לרחף מעליה כרוח רפאים, כמו שהאלימות המרומזת והכבושה מרחפת מעל החוק במשטר אזורי רגיל. לא רק המשפט מושעה, אלא גם התפרצותה של מלחמה כוללת, או לחלופין ההכרזה על ביטול גמור של הכיבוש. כל פעולה מקומית של האלימות הכבושה, כל פעולה של שליטה באמצעות השהיה והשעיה של החוק, של התנועה ושל כל שאר הפעילויות היומיומיות, יונקות את כוחן מן ההשעיה ההולכת ונמשכת של "פתרון הקבע". "פתרון הקבע" הוא נקודה סינגולרית

המכילה שני מצבים וירטואליים מנוגדים. באופן עקרוני היא עשויה להתפתח באותה מידה לכל אחד משני הכיוונים המנוגדים האלה, והיא נזהרת באותה מידה משניהם: ביטול מצב הכיבוש והחלה מלאה של שלטון החוק מצד אחד, ומלחמה כוללת מצד אחר. אלה שני "מצבי צבירה" פוטנציאליים ו"סופיים" של מערך השליטה המבנים את יחסי השליטה ומתערכים בהם על ידי השעיית נוכחותם ונוכחות השעייתם.

שני המצבים הקיצוניים שהאלימות הכבושה משעה אינם מצבים חד-משמעיים. כל אחד מהם הוא נקודה סינגולרית בפני עצמה והוא עשוי להתפתח בשני כיוונים מנוגדים. המלחמה עשויה להוביל להרג המוני בשטחים, לטיהור אתני בנוסח הנכבה ולקטסטרופה הומניטרית, אבל בעקבות הסתבכות לא צפויה והצטרפות של כוחות זרים (כגון חיזבאללה, סוריה או איראן) היא עלולה להוביל גם להרג המוני של ישראלים ואף לתבוסה. מלחמת לבנון השנייה מכריחה אותנו להיזכר שמלחמה היא אירוע שתוצאותיו אף פעם אינן ידועות מראש וכי יש להביא בחשבון גם את האפשרות הזו. גם פתרון פוליטי עשוי להתפתח בשני כיוונים מנוגדים. פתרון כזה יהיה מבוסס על ביטול יחסי הכפיפות, אבל לשם כך דרושים או השלמת ההפרדה והניתוק בין שתי מדינות לאום, יהודית ופלסטינית, או ביטול גמור של ההפרדה ואזרוח הפלסטינים במדינה דו-לאומית או א-לאומית בין הים לירדן.

כל האפשרויות האלה נדחות ומושעות על ידי משטר הכיבוש. אי-אפשר בשום אופן להשיג הסכמה — לא ישראלית וכמובן לא פלסטינית או בינלאומית — ביחס אף לאחד מן המצבים הסותרים העלולים לבוא במקום משטר הכיבוש. כל אחד מהם נתפס — מסיבות שונות ובעיני גורמים שונים — כאיום קיומי, וכך נדמה שמשטר הכיבוש הוא הדרך היחידה להתגונן מפני כל אחד מן האיומים האלה. הכיבוש, שהוא מצב זמני באופן עקרוני, הפך למבנה שלטוני קבוע שיש לו כבר עקרון שימור עצמי משלו — הדחף להישאר מה שהוא: משטר כיבוש ישראלי בשטחים הפלסטיניים. הזמניות לכאורה מעניקה למבנה הזה לגיטימציה בעיני רוב הישראלים וגם בעיני הממשל האמריקני. הפעילות היצרנית של עקרון הכפיפות (באמצעות חיכוך) ושל עקרון ההפרדה, והיחסים הדיאלקטיים ביניהם שתיארנו לעיל, מבטיחים שמאחורי מראית העין של הזמניות יישמר מבנה בעל עוצמה וכוח שימור מרשימים. לכל הצדדים יש מוטיבציה לשמר אותו. הכיבוש שומר על הישראלים — אבל גם על הפלסטינים — מפני משהו שנדמה בינתיים לרוב הישראלים גרוע יותר: הסדר סופי באמצעות מלחמה שתכלול טיהור אתני בנוסח הנכבה וחיסול סופי של המאבק הלאומי הפלסטיני; הסתבכות במלחמה העלולה לגבות קורבנות כבדים בצד הישראלי ואף להוביל לתבוסה; הסדר סופי שיכלול סיפוח של השטחים לישראל, הענקת אזרחות לפלסטינים וביטול הגדרתה של מדינת ישראל כמדינת לאום יהודית, או כזה שיכלול הקמת מדינה פלסטינית שאינה תלויה בישראל ואינה כפופה לממשלתה בשום עניין. הצגת החלופות האלה כאפשרויות ריאליות העשויות להתגשם, אבל גם כאפשרויות קטסטרופליות באותה מידה, היא חלק ממנגנון השכפול והשימור העצמי של משטר הכיבוש.

ביבליוגרפיה

- אפרת, אלישע, 2002. גיאוגרפיה של כיבוש, כרמל, ירושלים.
- בנימין, ולטר, 2006. לביקורת הכוח, תרגמה דנית דותן, רסלינג, תל-אביב.
- גולן, חגי, ושאול שי (ערכו), 2004. העימות המוגבל, מערכות, משרד הביטחון, תל-אביב.
- שיף, זאב, ואהוד יערי, 1984. מלחמת שולל, שוקן, ירושלים ותל-אביב.
- Agamben, Giorgio, 1998. *Homo Sacer*. Stanford: Stanford University Press.
- , 1999. *Potentialities*. Stanford: Stanford University Press.
- Gordon, Neve, Forthcoming. *Israel's Occupation*. Berkeley: California University Press.
- Kimmerling, Baruch, 2003. *Politicide: Ariel Sharon's War against the Palestinians*. New York and London: Verso.
- Marin, Louis, 1987. *The Portrait of the King*. Minneapolis: Minnesota University Press.
- Ron, James, 2003. *Frontiers and Ghettos*. Berkeley: California University Press.